

Взаємодія особи і суспільства як основа суспільно-освітнього процесу

Тютюнник О. М. ©

Асистент Чернігівського державного педагогічного університету
ім. Т. Г. Шевченка

Постановка проблеми визначається вибором теми, яка ще достатньо не вивчена в історії української філософії, характером мети і науково-теоретичних завдань цієї роботи. Вперше досліджується зв'язок особи і суспільства у філософії П. Куліша, який суттєво вплинув і продовжує впливати в тій чи іншій формі на розробку філософсько-антропологічної і філософсько-освітньої тематики в Україні. Автор даної статті прагне конкретизувати знання про те, що П. Куліш в історико-філософському плані продовжував орієнтуватися на традиційну для української філософії антропологічно-екзистенціальну тенденцію пріоритету особистої життєтворчості, але він надає цій тенденції нову інтерпретацію, ураховуючи особливості життя особи і функціонування суспільства в умовах промислово-урбаністичної (індустріальної) цивілізації. Зокрема, виникає у зв'язку з цим актуальне завдання переосмислення історико-філософської спадщини, як істотної форми національного самоусвідомлення.

Мета даної статті полягає в тому, щоб розглянути певні сторони філософії П. Куліша, а саме – його вчення про особу і суспільство в контексті загальноукраїнського історико-філософського процесу та особливостей його розвитку в Лівобережному регіоні України XIX століття. Реалізація цієї мети включає вирішення таких завдань, як з'ясування філософських засад розуміння П. Кулішем особи і суспільства, аналіз розуміння П. Кулішем особливостей формування особи в суспільстві та взаємодія особи і суспільства як основи суспільно-освітнього процесу.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897) безсумнівно відноситься до числа тих непересічних особистостей, які завдяки своєму розуму та особливому світосприйняттю стояли значно вище загальної маси його сучасників.

Мислитель розробляв свої реформаторські ідеї у області філософії освіти у складних умовах імперського політичного тиску на українську інтелігенцію, який значно посилювався після репресій проти учасників Кирило-Мефодіївського товариства. Позбавлений можливості працювати в державно-політичній системі Російської імперії, він здійснив свою мрію і зажив на хуторі Мотронівка під Борзною на Чернігівщині. Проте це не була втеча від життя. Навпаки, децю усамітнене існування дало змогу П. Кулішу переосмислити прожите, визначити для себе нові напрямки наукової, літературно-мистецької і філософської роботи. При чому його аналіз філософських питань науки, освіти та культури був водночас і традиційним і оригінальним. Свідчить про це і той факт, що його роботи серед української інтелігенції другої половини ХІХ ст., викликали іноді гострі дискусії. Нині відбувається своєрідне філософсько-методологічне переосмислення культурно-освітніх надбань минулого, думки про філософську спадщину П. Куліша теж не витлумачуються однозначно. Особливо це стосується його філософсько-освітньої концепції, що тісно переплелась із загальнокультурним вченням у «хутірській філософії».

Загалом, для дослідників радянського періоду було притаманне звернення до Куліша як історика, літератора, критика тощо. По-справжньому ім'я Куліша оживає на початку ХХ століття, коли українські дослідники всебічно аналізують його спадщину. В умовах пострадянського розвитку і розбудови державності, українці розпочали пошук глибинних, ментально-ціннісних характеристик своєї національної самобутності. У контексті цього пошуку відбувається переосмислення творчої спадщини нашого народу, зокрема, доробку таких визначних його представників як П. О. Куліш. Серед дослідників, що займаються вивченням філософської спадщини мислителя варто назвати імена С. Ефремова, В. Шевчук, В. Петрова, М. Дорошенко, М. Зеров, Є. Кирилюк. Наголошуючи про гуманістично-просвітницький характер світоглядної концепції П. Куліша, дослідники допоки не піддали глибокому аналізу філософське підґрунття освітньо-педагогічної спадщини мислителя, яка є досить змістовною.

Тому в сучасних умовах, коли в Україні продовжується процес державотворення, важливим елементом якого є становлення

національної системи освіти, варто звернутись до доробку цього видатного мислителя.

Розуміння П. Кулішем поліфункціональності особи вимагало від нього вирішення питання про основу, завдяки якій особа включається в існування суспільного цілого. Доцільно відзначити, що в українській світоглядно-філософській думці того часу найпоширенішою була, по суті, теологічна точка зору. Вона спиралася загалом на церковно-православний постулат про «любов до ближніх», яка розглядалась як основа взаємодії особи і суспільства. Складовими цієї взаємодії вважалася справедливість, котра проявляється в правдивості, щирості, вдячності, чесності взаємовідносин тощо. Зокрема, сучасник П. Куліша Григорій Дьяченко у своїй «Катехизичній хрестоматії», призначеної для початкових закладів російської імперії писав: «Обов'язок честі або праведності вимагає, щоб ми в практичних діях і ставленні своєму до ближніх суворо дотримувалися права кожного по відношенню до нас і віддавали все, що належить йому. В той же час і ми повинні вимагати від ближніх, щоб вони зберігали наші права і віддавали нам належне. Але християнин повинен розчинювати суворе право гуманністю або гуманним ставленням до ближніх (розуміючи слово гуманність в християнському або первинному сенсі слова)» [1, с. 77].

Одпочасно питання взаємодії особи і суспільства актуалізувались в Україні також і під впливом позитивізму, яскравим представником якого був В. Лесевич. Він розглядав цю проблему в контексті філософії історії, під якою ним розумілась наука усвідомлення законів життя і розвитку людства. У зв'язку з цим питання взаємодії особи і суспільства розглядалось ним в плані вчення про прогрес, у межах якого становлення особи уявлялось як результат розвитку її розумової діяльності, що детермінується суспільством. Зрештою, В. Лесевич вважав, що дійсним чинником, який об'єднує особу і суспільство є наука, котра спроможна керувати функціонування людства «Наука, – писав В. Лесевич, – прагне прийти, в кінцевому підсумку, до доктрини, яка охоплює все, що тільки може – регулювати життя та розвиток людства. Вона прагне до того, щоб стати не лише виконавцем а й керівником життя; вона ставить соціальну систему кінцевою метою всієї своєї роботи» [5, с. 360].

Отже, при вирішенні проблеми взаємодії особи і суспільства П. Куліш навіть із урахуванням засилля теологізму і поширенням позитивізму, повинен був визначатись із своєю власною позицією в розумінні цього питання. Необхідно при цьому зазначити, що П. Куліш не поділяв також оптимізм в соціалістично-орієнтованій філософії, яка, на його погляд, нівелювала неповторність людської особи і тим самим надавала адекватного розуміння взаємодії особи і суспільства. Разом з тим у своїх працях П. Куліш підкреслював різноаспектність взаємодій особи і суспільства. Так, він виділяв і розглядав, наприклад, економічну основу взаємодії людини і суспільства. Такою основою з погляду П. Куліша була власність та її розподіл в суспільстві. Це давало йому можливість розглядати національно-визвольну боротьбу українського народу під проводом Б. Хмельницького як суперечливу взаємодію груп осіб, одна з яких має в своєму розпорядженні основну власність, тобто землю та знаряддя її обробітку, в той час, як інша сукупність осіб, представлена переважно українськими селянами та міщанами, або не мала власності в своєму розпорядженні, або ця власність була мізерною. Проте в економічних взаємодіях П. Куліш все таки не вбачав ґрунт об'єднання осіб в суспільство і стабільну базу взаємовідносин особи і національно визначеного суспільства. У своїх творах, зокрема, він показував, що український селянин та польський селянин можуть бути на рівні одного і того ж економічного становища. Але культурно вони нерідко проявляли нетолерантність і являли собою основну масу людей, котра воювала одна проти одної протягом XVI-XVIII ст..

Інший аспект, що пояснював також засади взаємодії особи і суспільства пов'язується у творах П. Куліша із територіально-геополітичним чинником. Він постійно проводив думку, що українське суспільство конституюється внаслідок територіальної єдності українців. Разом з тим він відмічає, що територіальна спільність також не може бути основою ефективної взаємодії суспільства і особи. Особливо яскраво це він показує на прикладі служіння князя Костянтина Острозького польській владі та його байдужість до українських інтересів. Так, П. Куліш підкреслює факт: в той час, коли в Острозькій академії на замовлення К. Острозького перекладалась українською мовою Біблія, сам К. Острозький разом із набраним ним із числа українців та поляків

військом займався розбоєм на землях Чернігово-Сіверщини, грабував і палив українське населення Лівобережжя.

Не вбачав П. Куліш достатньої підстави для суперечливої взаємодії особи і суспільства також і в релігії. Зокрема, в релігійній боротьбі він знаходив не боротьбу однієї сторони як істинної проти іншої як хибної, а вважав цей процес боротьбою між обскурантами. Тобто, релігійна боротьба, з погляду П. Куліша, це ситуація, коли одна тьма воює проти іншої тьми, а результатом постає не істина, а ще глибша тьма невігластва. Через це П. Куліш досить скептично ставився до богослов'я – православного, католицького, протестантського, загалом до будь-якої релігії, оскільки воно не сприяло вирішенню раціональних проблем взаємодії особи і суспільства.

Дійсну основу взаємодії особи і суспільства П. Куліш вбачав у суспільно-освітньому процесі. Безумовно у творах П. Куліша немає поняття про суспільно-освітній процес пізнання. Ця неувага до понятійно-термінологічної визначеності, яку ми зустрічаємо у творах П. Куліша, пояснюється тим, що він як і Г. Сковорода, твори якого слугували П. Кулішеві зразком, користувався методом «символіко-непомітного» мислення. Але якщо для Г. Сковороди – цей метод виражався у емблематичності, котра одночасно являла собою «симфонію», то у П. Куліша цей метод набуває форми мислення «символами-типами». Це означає, що виділивши, наприклад, особу козака, він розглядає складові частини цього типу, деталізуючи саме поняття козака як своєрідний універсальний «аккорд с мыслью». Тобто логіко-формальне визначення понять у творах П. Куліша зміщується понятійно-символічними характеристиками, які з одного боку, функціонують як художні типи, а з іншого, вони являють соціально-філософські характеристики різних типів особистостей.

Такий же, тобто символіко-понятійний підхід, ми вбачаємо і у визначенні П. Кулішем освіти. Це визначення вибудовується не через встановлення роду і родової ознаки, як цього вимагає логіка, а через опис того, що є освіта, і з чого вона складається, і яку роль вона відіграє в житті особи і суспільства. Якщо все це взяти до уваги, то освіта постає у працях не тільки як спеціалізований процес шкільного навчання і виховання, а як певний стан суспільства в ситуації культурного самовідтворення. Це означає,

що уявлення про освіту П. Куліша значною мірою перегукується із філософсько-освітніми поглядами К. Ушинського, який навчався в Новгород-Сіверській гімназії і яку він закінчив дещо раніше за П. Куліша.

П. Куліш, подібно до К. Ушинського, освіту структурував у своїх творах, поділяючи її на три основні частини. Ними виступали регулярний процес навчання, або школа, нерегулярна, але також важлива ситуація становлення особи, якою була «батьківська» наука, і третя складова суспільно-освітнього процесу, якій П. Куліш надавав особливе значення, була так би мовити «загальносуспільна» освіта, яка ніким спеціально не створюється в суспільстві, але являється постійною і, по суті, супроводжує людину протягом життя — це «вулична» та інша освіта, яка спеціально ніким не створюється і яку не можливо обмежити державними, релігійними засобами.

Для П. Куліша освіта — це шлях духовного розвитку, визволення людини із кріпацтва, невігластва, яке є причиною страждань людей. Говорячи про концепцію національної освіти, яка прослідковується у поглядах П. Куліша, варто зазначити, що саме поняття «освіта» він трактує по-різному. П. Куліш вирізняв освіту «книжну», що базується на чужій культурі, нав'язується за допомогою чужого слова і в, результаті, руйнує національну самосвідомість. Така освіта є згубною для українського народу, збагаченого мудрістю глибинною-народною. «Маючи змогу по декілька місяців поспіль спілкуватись з людьми — майже зовсім неграмотними, я, порівнюючи з балакучими продуктами книжної науки, значно знижував ціну цим останнім. Майже з відчаєм у душі, я лише на рівні неграмотності та на рівні найвищого розумового розвідку бачив людей, не скалічених у розумовому та моральному відношеннях» [2, с. 80-81]. П. Куліш був прихильником освіти справжньої, співзвучної із душею народу, що бере корені в глибині віків, живиться народною мудрістю і передається рідним словом.

На основі частого спілкування з простими людьми та власних роздумів, П. О. Куліш зробив висновок, що людині від народження притаманна природна мудрість і важливо не знищити її, а дати можливість розвинути: «... дитя, прийшовши до вчителя за першою літерою алфавіту, вже доведене до високого ступеня

розумового і морального розвитку нашою спільною наставницею природою» [2, с. 85]. А школа може або розвинути, або заглушити паростки творчих здібностей і лише досить сильна особистість може перебороти її вплив. Сам П. О. Куліш згадував про своє навчання: «...вода науки бігла через край; я захлинався в ній; мені не давали сказати від самого себе жодного слова... лише пам'ять серця не зрадила мене: пам'ять розуму вбили мої запопадливі перевихователі» [4, с. 236-237]. У своїй філософії освіти, П. О. Куліш виступав за індивідуалізацію навчального процесу, за надання дитині можливості вільно розвиватися, в повній мірі проявляючи свої творчі здібності.

Підкреслюючи фундаментальне значення «домашньої» освіти в становленні особи, П. Куліш значною мірою орієнтувався на певний патріархальний традиціоналізм. Звідси випливало, що принцип природовідповідності життя особи реалізується насамперед в межах сім'ї. Це знайшло свій вираз у його поглядах на роль «батьківського» і «материнського» виховання. «Батьківська» наука з погляду П. Куліша є, насамперед, виховання хлопчиків, чоловіків, а «материнська» наука — це виховання дівчаток, жінок. Атмосфера у сім'ї і особливо взаємовідносини із матір'ю, яка в перші роки життя уособлює для маленької дитини весь світ, дуже важливі. А любов до матері згодом має перерости у любов і повагу до інших людей і до природи. Сам П. Куліш складав шану своїм батькам, зокрема матері, яку він дуже любив і поважав за її природний розум. У «Жизни Куліша» він з великою теплотою і любов'ю говорить про свою матір, яка, не знаючи шкільної науки, черпала мудрість із глибини віків і доносила її до людей рідною мовою. Народна мудрість дуже часто дозволяє краще виховувати дітей, ніж книжна освіченість. Причому ці лінії виховання у П. Куліша представлені паралельно існуючими і таким чином, що нібито не перетинаються. Зокрема, батько навчає хлопчиків виконувати традиційно чоловічу роботу, а способом розширення світобачення постає «чумакування». Вихованню хлопчиків традиційно надавалась особлива увага. Починався цей процес зазвичай зі «школи пастуха», коли 5 – 6-ти річні хлопчики пасли домашню птицю та худобу, а другим, вищим етапом було чумакування», яке мало на меті розширити кругозір та зміцнити тіло та волю хлопчика. Раннє залучення хлопчика до подорожі з чума-

ками постає в зображенні П. Куліша першою необхідною школою життя, у якій він поступово дистанціюється від батьківської опіки, навчається жити серед людей за межами сім'ї, набуває навичок самостійності і взаємодії із іншими людьми. Заодно це спосіб інтеграції малолітньої людини у систему національної культури, освоєння рідної мови, народного світогляду, формування навичок морального вибору.

«Материнська» наука виявляється зосередженою на внутрі-сімейних питаннях і пов'язана з підготовкою дівчаток, дочок до подружнього життя і ведення домашнього господарства. Ця наука полягає в тому, щоб дівчина уміла працювати в полі, майструвати одяг, мала навички його мистецького оздоблення і т. д.

Разом з тим П. Куліш вважає, що основним недоліком такого виховання є його традиціоналізм, тісно пов'язаний з масою забобонів. Як показує він у своїй роботі «Викохування дітей», такий спосіб освіти архаїчний і зберігає масу застарілих уявлень. Зокрема, він відзначає основну ваду такого формування особи у відсутності в ньому наукового підходу, а відтак у відсутності розуму.

Ще одним дуже важливим елементом концепції освіти, на думку П. О. Куліша, має стати виховання дитини в гармонії з Природою. Його «хутірська філософія» була відповіддю на урбанізацію і пов'язане з нею відчуження людини від Природи та і загалом людини від людини. Хоча за часів Пантелеймона Олександровича загрози екологічної катастрофи ще не існувало, але він своїм пророчим розумом відчував, що людина надто віддаляється від Природи і це може зашкодити перш за все її духовному стану. Сам П. О. Куліш черпав натхнення і відпочивав душею в Україні. У одному з листів до М. Д. Білозерського він так змальовує свій душевний стан під час спілкування з природою: «Едешь степью по дороге, ровной как стол, дышешь полной грудью, и – ничего не желаешь... Ничего не помнишь, ни о чем не жалеешь, чувствуешь только, что жизнь, то есть простое ощущение бытия – драгоценнейший дар провидения, источник всех радостей, всех поэтических движений сердца» [3, с. 107]. Аналізуючи сучасну йому систему освіти, П. Куліш нарікав на те, що вона часто дає знання про різні віддалені і часто абстрактні речі і не навчає дітей елементарним навичкам спілкування

з Природою. В цьому плані його ідеалом є життя і виховання на українському хуторі, де сама природа постає у ролі вчителя і вихователя, дозволяє дитині розвинути творчі здібності, долучитись до духовних цінностей свого народу, які формувались під впливом місцевості, на якій він проживав століттями.

Варто зазначити, що «хуторянство» П. Куліша це не відмова від цивілізації і науки, це спроба гармонізувати стосунки Природи і людини. Сьогодні нам, людям урбанізованого, техногенного суспільства, варто звернути особливу увагу на ці думки. Цілеспрямована державна політика та система освіти, через екологічне виховання взмозі повернути нам радість спілкування з Природою і відновити втрачену гармонію стосунків людини і довкілля.

Важливою складовою кулішевої філософії освіти загалом і екологічного виховання зокрема є хліборобська праця. Різноманітна за своїм характером, нерозривно пов'язана з Природою, вона безпосередньо впливає на формування світогляду людини, виховує в ній мудрість і повагу до оточуючого світу. Також праця на свіжому повітрі сприятливо впливає на фізичне здоров'я людини, що є важливою умовою повноцінного життя.

Не обійшов поза уваги мислитель також щодо питання мови. За П. Кулішем основою національної освіти та і культури загалом є безперечно мова, яка несе на собі печать віків та мудрість предків. Мова є важливим виховним чинником, який дозволяє дитині долучитись до рідної культури, він називає її єдиним скарбом, міцною основою життя. Слово, як невід'ємний елемент культури має стати тією зброєю, яка поборе темноту, навігластво, змусить людей повернутись до Євангельських цінностей, що кличуть до рівності та любові. У багатьох своїх працях і поезіях П. Куліш складав шану рідному слову, а своєю працею сприяв збереженню мовних традицій. Саме через рідну мову людина може просвітити своє серце, стати мудрою.

Так як освіта є важливим чинником формування національної свідомості, то вона має обов'язково включати вивчення історії народу, його минулого, що є проявом справжнього, живого, наповненого змістом, сутнісного буття. Сам П. Куліш намагався через осмислення історії України, донести до свого народу і цим самим відродити забуті елементи культури. На думку П. Куліша,

вивчення національної історії дозволяє досягнути глибини народної душі, доторкнутись до його ества, що дуже важливо для сучасників. Тому сучасні освітні програми теж мають обов'язково включати в себе детальне вивчення історії нашої держави.

Отже, специфіку становлення особи на ступені «домашнього» виховання П. Куліш по суті вбачає у способі поєднання патріархального традиціоналізму із науковим підходом, який повинен радикально змінити характер виховання і наблизити його до реальності другої половини XIX століття. Тобто, П. Куліш не брав до уваги той факт, що розгортання промисловості і тим самим подальше зростання ваги міст і міського життя видозмінює характер сім'ї і тим самим веде до переоцінки функцій сімейної освіти. Внаслідок цього розуміння природовідповідності особи набувало утопічної форми. Тобто, в конкретному плані принцип природовідповідності в становленні особи набував форми абстрактної моральної проповіді, оскільки він з другої половини XIX століття починає розумітися інакше. Це показали твори іншого випускника Новгород-Сіверської гімназії і сучасника П. Куліша К. Ушинського. Йдеться про те, що природовідповідність починає розумітися скоріше в сквородинівському плані, ніж у плані наслідування занять батьків. Адже саме з другої половини XIX століття відбувається поворот до вивчення організму людини в плані реалізації її природних здібностей з метою допомоги у її саморозвитку. І якщо у своїх згадках дитинства П. Куліш звертає увагу на важливість спілкування з природою як чинника реалізації природовідповідності, то в цілому така точка зору в тогочасній філософській антропології вважається недостатньою. Це проявилось у активізації психологічних досліджень та у розумінні змін, які відбувалися у статусі сім'ї.

Висновок. Проте в цілому можна робити висновок і про те, що П. Куліш розумів реальний стан формування особистості в умовах сімейного побуту другої половини XIX століття, і тому робив висновки про можливість поєднання наукових підходів до становлення особи із патріархальним або напівпатріархальним укладом родинного життя. Разом з тим, він розумів недостатність такого рівня освіти, оскільки «домашнє» виховання в цілому прирікало основну масу населення України на хронічне нещасття.

Тому П. Куліш звертав увагу на необхідність формування широкої освіти для населення, причому освіти рідною мовою.

Суспільно-освітній процес, таким чином, включає в себе, з погляду вчення П. Куліша про особу і суспільство, як раціональну так і ірраціональну форми навчання і виховання. Раціональна освіта відбувається в школах різного типу. Ірраціональний же освітній процес, по суті, домінує в сім'ях і не піддається ніякому стабільному контролю.

Реальна єдність особи і суспільства, таким чином, концентровано виражається і відтворюється в плані філософського вчення про особу і суспільство П. Куліша в суспільному освітньому процесі. Він виступає, з його точки зору, тим центральним пунктом, який в раціональних формах та ірраціонально єднає сучасників із минулими поколіннями та тими особами, які придуть на зміну сучасників.

Література:

1. Дьяченко Григорий. Уроки и примеры христианской любви. Опыт катехизической хрестоматии / Григорий Дьяченко. – М., 1984. – 210с.
2. Куліш П. Хутірська філософія / Пантелеймон Куліш // Хроніка 2000. Наш край. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 68-128.
3. Куліш П. Листи до М. Д. Білозерського. – Львів-Нью-Йорк, 1997 – В-во М. П. Коць. – 219с.
4. Куліш П. Жизнь Куліша. / Пантелеймон Куліш // Куліш П. Твори у 2-х т. – Т. 1. – С. 236-237.
5. Лесевич Володимир. Філософія історії на науковому ґрунті (нарис із історії культури ХІХ століття // Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посібник / Упорядники М. П. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 359-363.